

AHMET MİDHAT EFENDİ’NİN TÜRKLÜĞE DAİR İSİMLİ ÖNEMLİ BİR KONFERANSI

Muharrem DAYANÇ
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi

Döneminin önemli simalarından biri olan Ahmet Midhat Efendi’nin hiç şüphesiz en dikkati çeken tarafı çok yönlü olmasıdır. Yazı yazmayı bütün yönleriyle kendisine meslek edinen yazarın; hikâye ve romancılıktan yayımcılık ve ansiklopedistliğe uzanan çok geniş bir ilgi alanı vardır. Böylesine çok yönlü bir şahsiyetin başta Batının felsefî fikirleri olmak üzere devrindeki bir çok sosyal ve siyasî muhtevalı düşüncelere ilgi duyması oldukça tabiidir. Ömrünün son yıllarına kadar hiçbir görüşe tam olarak bağlanmayan yazar, 1908’de verdiği “Türklüğe Dair” isimli konferansında tam bir Türkçü münevver portresi çizer. Bu yüzden bu konferans hem yazarın hem de devrin hakim fikrinin tespit edilmesi açısından mühimdir.

ANAHTAR KELİMELER

Ahmet Midhat Efendi, Fikir Hareketleri, Türklüğe Dair, Türkçülük,
Sırat-ı Müstakim

AHMET MİDHAT EFENDİ'S AN IMPORTANT CONFERENCE TITLED “ ABOUT TURKISM”

Muharrem DAYANÇ
Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Arts and Sciences

As one of the important figures of his time, Ahmet Mithad Efendi's most important characteristic that requires attention is of being many sided. Choosing writing as a career, Ahmet Mithat Efendi had a wide interest in literature varying from story, novel and encyclopedia writing to publishing. An influential figure, he showed interest in western philosophy, social and political thoughts of his time. Although he had not adopted any of these thoughts for the most part of his life, Ahmet Mithad Efendi's speech titled “About Turkism” portrayed himself as a genuine Turkish intellectual at a conference in 1908. As a result, this conference is important in respect to the fact that it indicates the dominant thought of him and his time.

KEYWORDS

Ahmet Mithat Efendi, Thought Movements, About Turkism, Turkism, Sırat-ı Müstakim.

1. GİRİŞ

Tanzimat sonrası Türk edebiyatı her alanda yeni bir atılım ve yenileşme çabaları içine girdiği gibi, yeni fikirlerin ortaya çıkması bahsinde de dikkati çekici bir hususiyet arz etmiştir. Başta kökü Lâle devrine kadar indirilebilecek Medeniyetçilik/Batıcılık olmak üzere dikkati çeken diğer mühim fikir hareketleri; İslâmcılık/İttihâd-ı İslâm, Osmanlılık/İttihâd-ı Osmânî/İmtizâc-ı Akvâm ve Türkçülüktür. Biz bu yazımızda ele aldığımız konu gereği Türkçülük'ün Tanzimat sonra Türk edebiyatındaki gelişimi hakkında kısa bir bilgi vermek istiyoruz.

Bu dönemde Türkçülük fikrinin doğuşuna ve gelişmesine sebep olarak, bu zaman dilimindeki değişik yazarların hem muhteva hem de şekil bakımından Türk dili ve Türk kültürünü öne çıkarma gayretleri gösterilebilir. Mesela, Şinasi'nin Türkçe'nin sadeleşmesi için gösterdiği çabalar yanında edebiyatımızın ilk tiyatro eserini yazması, Ağâh Efendi'yle birlikte çıkardığı ilk özel Türk gazetesi olan *Tercüman-ı Ahvâl*'i “umûm halkın kolaylıkla anlayabileceği” bir dille çıkarmak istemesi ve *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*'yi hazırlaması bu söylediklerimizi destekler mahiyettedir. Şinasi'yle birlikte, Akif Paşa'nın ünlü mersiyesi ve *Tabsıra*'sı; Namık Kemal'in *Lisân-ı Osmânî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmilidir* isimli yazısında Türk edebiyatını menfi ve müspet yönleriyle değerlendirmesiyle birlikte tiyatro eserlerinde hece veznini kullanması; Ziya Paşa'nın *Şiir ve İnşâ* makalesinde bizim asıl edebiyatımızın halk edebiyatı ve asıl veznimizin hece vezni olduğunu söylemesi; Ali Suavi'in *Ulûm Gazetesi*'nde dil ve tarih hakkında yazdığı önemli yazılarla Türk dilinin sadeleşmesi yönündeki çabaları; Ahmet Cevdet Paşa'nın Fuat Paşa'yla birlikte yazdığı *Kavâid-i Osmâniye* ve tek başına yazdığı *Belâgat-ı Osmâniye*'siyle diğer eserlerinde umumiyetle sade ve anlaşılır dil kullanması ve yine bu yazıda çok önemli bir konferansından dolayı düşünce dünyasının son yıllarını değerlendireceğimiz Ahmet Midhat Efendi'nin¹ Türkçe'nin sadeleşmesi yönündeki çabaları bu bahsin akla gelen diğer örnekleri olarak düşünülebilir.

Tanzimat sonrası Türkçülük hareketleriyle ilgili dikkatimizi çeken bir diğer düşünce damarı da yurt içi ve yurt dışındaki Türk menşeli araştırmacılar ile yabancı Türkologların Türk dili ve kültürüne doğrudan katkı olarak addedilebilecek ilmî çalışmalarıdır. Bu kategoriye giren aydın ve araştırmacılar “İlmî Türkçüler” olarak isimlendirilebilir. Ülke içinden ve dışından Türk menşeli araştırmacıların ilk akla gelenleri, *Lehçe-i Osmânî* ile ilk Türk lûgatini yazan ve Ebulgazi Bahadır Han'ın *Evsâl-i Şecere-i Türki*'sini Türkçe'ye çeviren Ahmet Vefik Paşa, *Tarih- Alem*'i ile Süleyman Paşa, *Kâmûs-ı Alâm* ve *Kâmûs-ı Türki* gibi önemli eser ve çalışmalarıyla Şemsettin Sami, diğer önemli gayretleriyle birlikte Leon Cahun'un *Asya Türklerinde Medhal* isimli eserini Türkçeye kazandıran

1. “Ahmed Midhat Efendi de halka yakın bir dil kullandığı için milliyetçilerin gözündedir. Hatta ilerinin ünlü Türkçülerinden Necib Asım ve Veled Çelebi, onun konağında yetişirler. Ahmet Midhat, temelde Osmanlılık fikrine bağlıdır, ancak II. Meşrutiyet'le birlikte Türkçülük akımına yabancı kalmaz.” Hüseyin Tuncer, “Turancılık, Türkçülük”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 8, Dergâh Yayınları, İst. 1998, s. 387.

Necip Asım, *Türklerin Ulüm ve Fünûn'a Hizmetleri* isimli eseriyle Bursalı Mehmet Tahir ve *Les Turcs Anticens et Modernes* (Eski ve Yeni Türkler) isimli esiriyle Mustafa Celâleddin Paşa; ayrıca bunlarla birlikte *Göktürk Yazıtları*'nı ilk defa okuyan Danimarkalı Thomsen, yukarıda da kendisine atıfta bulunduğumuz *Asya Türklerinde Medhal* isimli eseriyle Fransız Leon Cahun, yaptığı bir çok önemli çalışma yanında *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezileri* isimli eseriyle Macar Vambéry, yine Türk kültürüne yaptığı çok önemli hizmetleri yanında *Kutadgu Bilig*'in metin ve tercümesini neşreden Alman asıllı Rus Radloff'tur. Türkçülük hareketine Rusya, Orta Asya, Azerbaycan ve Kırım'dan yapılan katkıları da göz ardı etmemek gerekir. Bu coğrafyadan ilk akla gelenler ise; Ahundzâde Mirza Fethali, Hasan Bey Melikzade Zerdâbî, Gaspıralı İsmail, Şehabettin Mercân, Kayyûm Nâsırî, Ayaz İshakî, Musa Akyiğit, Hüsametdin Molla, Abdullah Tukay, Fatih Kerimî, Zeki Velidî ve Hadi Atlası'dır. Buraya kadar adını andığımız isimler dışında değişik çalışmalarıyla bu harekete önemli katkıları bulunan Ahmet Hikmet, Mehmet Emin, Emrullah Efendi, Necip Asım, Veled Çelebi, Rıza Tevfik, Köprülüzade Fuad ve Ispartalı Hakkı gibi şahsiyetleri de mutlaka anmak gerekir.²

II. Meşrutiyet sonrası hürriyet ortamında Türkçülük hareketi mekân olarak değişik derneklere; düşüncenin geniş halk kitlelerine yayılması açısından da farklı dergilere kavuşmuştur. Dernekler: *Türk Derneği Cemiyeti* (1908), *Türk Yurdu Cemiyeti* (1911), *Türk Ocağı Cemiyeti* (1912), *Türk Bilgi Derneği* (1913); dergiler: *Türk Yurdu*(1911) ve *Genç Kalemler*'dir (1911). Bu dönemde Türkçülüğün en önemli mahfili Selanik'te çıkan *Genç Kalemler* dergisi olmuştur. Dergiyi çıkaranlar, daha sonra *Türkçülüğün Esasları* isimli eseriyle bu fikrin felsefesini yapacak olan Ziya Gökalp, hikâye ve yazılarıyla ömrünü bu fikre hizmet etmekle geçirecek olan Ömer Seyfettin ve Ali Canip'tir. 1908 sonrasında Türkçülük; hem edebiyatta, hem sosyal hayatta hem de devlet politikalarında gittikçe daha çok önem arzeden bir fikir akımı özelliği kazanır.³

2. AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN TANZİMAT DÖNEMİNDEKİ YERİ

Tanzimat döneminin en önemli simalarından biri hiç şüphesiz Ahmet Midhat Efendi'dir. Bu dönem sanatçılarından hemen hepsinde gördüğümüz

2 Bu konuda bilgi için bkz: Hüseyin Tuncer, "Turancılık, Türkçülük", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 8, Dergâh Yayınları, İst. 1998, s. 386-392.; Rafael Muhammedtin, *Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İst. 1998, 183 s.; Şikrî Hanioglu, "Türkçülük", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İst. 1985, s. 1394-1399.; Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, Kaynak Yayınları, İst. 2001, 184 s.

3 Hüseyin Çelik, *Genç Kalemler Mecmuası Üzerinde Bir Araştırma*, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 1995, 222 s.; Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, 545 s.

çok yönlülük onda da dikkati çeker. Ahmet Midhat Efendi, *kırk beygir kuvvetinde bir yazı makinesi* sıfatını hak edecek kadar velut bir yazar; bir çok küçük teşebbüslerinin yanında döneminin en önemli gazetelerinden biri olan Tercüman-ı Hakikat'ı (1878) basım tarihimize mal edecek kadar önemli bir gazeteci; sayısı iki yüze yaklaşan eserlerinden⁴ yaklaşık altmışını uzun hikâye ve romana ayıracak kadar bu türü kendisine yakın bulan ilk profesyonel romancımız ve bütün bunların tabîi bir uzantısı olarak devrin en önemli yayımcılarından⁵. Hayatının ilk çeyreğinde onun elinden tutan iki önemli şahsiyet, gittikleri her yere onu da beraberinde götürün ağabeyi ile onu kendi adını verecek kadar çok sevip Fransızca öğrenmeye teşvik eden Midhat Paşa'dır. Yazar 27 yaşına kadar bu iki şahsiyetin gölgesinde yaşar ve onların açtığı yolda ilerler. Başta Vidin olmak üzere, Niş, Rusçuk ve Bağdat, bu üçlünün beraber buldukları mekânlar olarak dikkati çeker. Bunlar içinde Bağdat yazarın edebî kişiliğinin oluşumunda en önemli yer olarak öne çıkar. Ahmet Midhat Efendi burada çok zengin bir kültürel ortamla karşılaşır. Bu ortamda dikkati çeken başlıca şahıslar; Batı kültürünü öğrendiği ressam Osman Hamdi Bey; din ve medrese ilimleri tahsil ettiği Muhammed Feyzî ez-Zühâvî; kendisinden değişik doğu bilimleriyle felsefî konularda bir çok şey öğrendiği yarı meczup ve feylesofmeşrep bir mizaca sahip olup doğu ve batı dillerini de çok iyi bilen Şirazlı Bakır Can Muattar'dır.

Yazar, ağabeyinin ölümü üzerine döndüğü İstanbul'da bundan sonraki hayatının uzun süreli birkaç seyahati hariç tamamını geçirir. Burada önce *Ceride-i Askeriyye*'ye başmuharrir olur, daha sonra *Devir* ve *Bedir* mecmualarını yayımlar ve bunların peşinden *Dağarcık*'ı çıkarır. On sayı çıkabilen *Dağarcık* bir çok felsefî problemin tartışıldığı mahfil olarak dikkati çeker. 1873 yılında ilgisi olmadığı hâlde *Yeni Osmanlılar*la birlikte Rodos'a sürgüne giden yazar, burada edebî açıdan en verimli yıllarını yaşar. Çocuklar için Medrese-i Süleymaniye'yi kurar ve bu kurumda dersler verir. Bütün bunlarla birlikte yazar, ders kitapları ile ilk romanlarını da yine bu sürgün yıllarında neşreder. II. Abdulhamid'le iyi geçinir ve biraz da bunun mukafatı olarak 1889'da Stockholm'de toplanan Şarkiyatçılar Kongresine katılarak yaklaşık iki buçuk ay süren bir Avrupa seyahati yapar.⁶ Bu yazıda

4 Hakkı Tarık Us, *Ahmet Midhat'ı Anıyoruz*. Vakıf Matbaası. İstanbul 1955, 176

5 Ahmet Midhat Efendi'nin kısaca değerlendirildiği bir paragrafı da buraya almak isteriz: "... A. Mithat ölçülü bir modernist, mâkul bir gelenekçi, atılmacı bir tüccar, gerçek bir ansiklopedist ve toplumların zamanla gelişeceklerine kuvvetle inanan bir sosyal Darwincidir. Düşüncelerini kategorize etmekte herkesin zorlanmasının nedeni ise A. Mithat'ın ilkesel davranışlardan çok pragmatik tutumları desteklemesinde gizlidir. Kendi, hemen her konuda bir fikir sahibi olan; oğluna her şeyden anlamasını tavsiye eden; ancak oğlunun torununa tek bir şeyden anlamasını öğütlemesini isteyen A. Mithat, günü bilen bir düşünür olarak onun icaplarını yerine getirirken, bir diğer yükümlülüğünün de halkını geleceğe hazırlamak olduğu inancıyla davranır. Bütün bunlar, Türk modernleşmesinin kendine özgü orta yolu çizgisinin, belki de, ilk örneklerinden biri olan A. Mithat'ın, nasıl olup gelenekçi bir modernist ya da liberal bir muhafazakar olarak tanımlanabildiğini, bir ölçüde de olsa, açıklar." Burak Onaran. "Ahmet Mithat Efendi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce (Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi)*. C. 1. İletişim Yayınları. İst. 2002, s. 174.

6 Carter V. Fmdley, *Ahmet Midhat Efendi Avrupa'da*, Yurt Yayınları, İst. 1999, 59 s.; Ahmet Midhat Efendi, *Avrupada Bir Cevlan*, İst. 1890.

bizi asıl ilgilendiren dönem olan II. Meşrutiyet sonrasında ise; Dârülfünûn, Medresetülvâizin ve Dârümuallimât'ta "genel tarih, dinler tarihi, felsefe tarihi ve eğitim tarihi" gibi dersler okutulur ve değişik derneklere konferanslar verir.⁷

Tanzimat dönemi düşünce hayatında daha çok toplumu aydınlatma ve geliştirmeyi amaçlayıp sosyal yönü ağır basan fikirlerin ön plânda olduğunu görürüz. Bu fikir hareketlerinin en önde gelenleri giriş bölümünde de belirttiğimiz gibi; Medeniyetçilik, Osmanlıcılık; İslâmcılık ve Türkçülük'tür. Bu fikirlerin yanında ayrıca, daha çok dinî düşünce ve inançlardaki sarsıntılardan doğan ve Türk aydınını yer yer etkilemeye başlayan pozitivism⁸ ve materyalizm gibi felsefî doktrinlerle de karşılaşırız.

Ahmet Midhat Efendi de devrin diğer aydınları gibi yukarıda bahsettiğimiz sosyal ve ferdi karakter taşıyan bütün bu fikirlere zaman zaman ilgi duymuş fakat bazı yönleriyle çağdaşlarından ayrılmıştır.⁹ Onu, zamanındaki diğer münevverlerden ayıran özellikleri, Orhan Okay'ın tespitlerini temel hareket noktası kabul ederek kısaca özetlemek isteriz:¹⁰

-O, devletin içinde bulunduğu zor durumdan kurtuluşunun çaresini Yeni Osmanlılar (Namık Kemal ve arkadaşları) gibi rejim değişikliğinde görmüyordu. Bu konuda Abdülhamid gibi düşünüyor; "eğitim ve kültürde belli bir seviyeye gelmeyen milletlerde rejim meselesinin ön plâna getirilmesinin zararlı olacağını" düşünüyordu. Bu noktada, Ahmet Midhat Efendi'nin

7 M. Orhan Okay, "Ahmet Midhat Efendi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 2, İst. 1989, s. 100-103. Ayrıca bilgi için bkz: Ahmet Hamdi Tanpınar, **19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İst. 1985, s. 445-474.; Mustafa Nihat Özön, **Türkçe'de Roman**, İst. 1985, s. 66-76.; M. Orhan Okay, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi**, Ank. 1989, 424 s.

8 M. Orhan Okay, Türk kültür tarihinin ilk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad üzerine yaptığı araştırmada bu yazarın Ahmet Midhat Efendi ile ilgili hakkında şunları söyler: "... Ahmed Midhat Efendi'nin Beşir Fuad üzerindeki tesiri teşvik edici bir dost olmaktan ileri gidememiştir. Nitekim Beşir Fuad birçok yazılarında onun bu teşvik ediciliğini şükranla anmıştır. Ancak bu hükümlümüz hiçbir zaman Beşir Fuad'ı Ahmed Midhat Efendi'nin tilmizi gibi göstermek mânâsına almamalıdır. Beşir Fuad'ın bütün kaynakları doğrudan doğruya Batıdan gelmektedir. Araştırmamızda onun yerli bir müellifin tesiri altında kaldığını gösterecek bir delile veya vesikaya rastlamıyoruz. Bunun aksine olarak Ahmed Midhat'ın gözünde Beşir Fuad'ın çok derin bir bilgisi vardır. Ancak Ahmed Midhat onun materyalist fikirlerinin karşısındadır." (Beşir Fuad, **İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti**, Hareket Yayınları, İst. 1969, s. 201-202.)

9 M.Orhan Okay, dönemin en önemli şahsiyetlerinden Namık Kemal'le mukayese ettikten sonra bu bahisle ilgili olarak A. Midhat Efendi hakkında şunları söyler: "... O gençlik yıllarında Genç Osmanlıların yayınlarını takip etmiş, tam bir işbirliği yapmamışsa da zaman zaman onlarla görüşmüş. Rodos sürgünü dönüştü ise ilişkilerini tamamen kesmiş, dünya görüşünü II. Abdülhamid'in fikirlerine aykırı olmayan bir zeminde aramıştır. Yani burada belirtmek istediğim husus kavgacı, daha doğrusu mücadeleci bir mizaca sahip olmadığıdır. Bu bakımdan ona etik açıdan belki konformist de denebilir. O pek çok hususta kendi değerlerimizi muhafaza ederek dengeli bir Batılılaşmayı esas almıştır." ("Edebiyat Teorisi, Tenkit ve Ahmet Midhat Efendi", **Dergâh**, Ocak 2006, s. 13.)

10 M. Orhan Okay, "Ahmet Midhat Efendi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 2, İst. 1989, s. 100-102.

fikirleriyle Münif Paşa'nın fikirleri paralellik arzeder.¹¹

- 19. yüzyılda yaşayan aydınlarımızın birçoğunda görülen Batı hayranlığı Ahmet Midhat'ta farklı bir şekle bürünür. "O, hemen bütün edebî ve fikrî eserlerinde, Doğu ve Batı medeniyetlerini mukayese ederek, sathî de olsa bir tenkit süzgecinden geçirmiş, o devir için dikkate değer bir sentez oluşturmaya çalışmıştır."¹² Edebiyatta kendisine örnek olarak daima Batı edebiyatını alır. "Ona göre roman ve tiyatroya, önce Batı'yı taklit yoluyla başlamak, daha sonra mahallî ve millî bir karakter vermek gerekir." Bütün bunlar, onun kendi kültüründen de vazgeçmeyen şuurulu bir Batıcı olduğunu gösterir.
- Ahmet Midhat Efendi'nin Üss-ı İnkılâb'ı, "Osmanlıcılık" ideolojisinin öne çıkarıldığı önemli bir kaynaktır. Bu eser, yazarın bir dönem Osmanlıcılık'a da meylettğini gösterir. Tanpınar, Üss-ı İnkılâb'ın mukaddimesinin bu fikrin beyannameyi olduğunu söyler ve buradan iki cümleyi kitabına alır: "Kemal-i ehemmiyetle dikkat olunacak ahvâldendir ki Devlet-i Osmaniye, sırf bir devlet-i İslâmiye gibi teşekkül etmemiştir.", "Kezâlik dikkat olunacak ahvâldendir ki Devlet-i Osmaniye, sırf bir devlet-i Türkiye gibi de teşekkül etmemiştir."¹³ Bu ifadelerle bir cümle de biz eklersek; Osmanlı devleti sırf İslâm dininin kurallarına göre de, sırf Türk ananelerine göre de kurulmamıştır. O hâlde Osmanlı devleti, bu iki değerden birinin öne çıkmasıyla değil, bu iki değerlerin sentezlenmesiyle kurulmuştur. Bu sentez, Osmanlıcılık düşüncesinin ortaya çıkışının önemli ilk amillerindedir.
- 1896 yılı Haziranında Tercüman-ı Hakikat'te yayınladığı "Dilde Sadeliği İltizam Edelim" başlıklı yazısında ve bunu takip eden diğer yazılarında ciddi tenkitler almasına rağmen dilde sadeliği savunmaya devam etmiştir.¹⁴ Türkçenin sadeleşmesi Türkçülük hareketinin en önemli umdelerinden biri olduğuna göre Ahmet Midhat'ın bu tavrı, bu hareket çerçevesi içerisinde değerlendirilebilir.
- "Türk fikir hayatında ilk defa Ahmet Midhat'la Batı'nın felsefe problemleri üzerinde düşünölmeye başlanır. O zamana kadar Tanzimat düşünürlerini ve Yeni Osmanlıları tasalandıran yalnız siyasi

11 Bilgi için bkz: Ali Budak, **Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını Münif Paşa**, Kitabevi Yayınları, İst. 2004; İsmail Doğan, **Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi**, İz Yayıncılık, İst. 1991.

12 M. Orhan Okay, "Doğu ve Batı Medeniyeti Hakkındaki Umumi Görüşler", **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi**, Ank. 1975, s. 7-39.

13 Tanpınar, a.g.e. s. 153.

14 Agah Sırrı Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, TDK Yayınları, Ankara 1960; Faruk Kadri Timurtaş, **Tarih İçinde Türk Edebiyatı**, Vilayet Yayınları, İst. 1981; Yusuf Ziya Öksüz, **Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisân Hareketi**, TDK Yayınları, Ankara 1995.

düşünceydi.”¹⁵ Bu durum, yukarıda da söylediğimiz gibi, Tanzimat döneminde, sosyal fikirlere ferdi düşünceye geçişi göstermesi açısından önemlidir. Hilmi Ziya Ülken’in yukarıdaki düşünceleriyle birlikte, Orhan Okay’ın Ahmet Midhat’ın materyalizmle irtibatını yorumladığı bir paragrafını da konuyu belli bir sonuca bağlaması için buraya almak isteriz:

“Materyalizme gelince, bu konu üzerine ilk müphem mesajlar Ahmet Midhat Efendi’den gelmiştir. Onun kendi çıkardığı *Dağarcık* (1872) dergisine yazdığı makalelerin bazıları bu açıdan bir takım suçlamalara vesile olmuştur. ‘Vilâdet’, ‘Duvardan Bir Sada’, ‘İnsan’, ‘Dünyada İnsanın Zuhuru’ adlı yazılarında, sistematik olmayarak materyalist hatta Darwinist kanaatler vardır. Bu makalelerinde ve bunlara verdiği cevaplarda bu kanaatlerinin İslâm’a aykırılık taşımadığını ileri sürmüştür. Daha sonraları yazdığı ‘Ben Neyim?’(1891) adlı kitabının ikinci adı ‘Hikmet-i Maddiyeye Müdafaa’ olacaktır. Öyle anlaşılıyor ki Ahmet Midhat’ın *Dağarcık*’ta ileri sürdüğü kanaatler, şuurlu bir materyalist görüşün mahsülü değil, olsa olsa, pek çok yazısında olduğu gibi Batı kaynaklarından tesadüfi olarak elde ettiği ve kendisine cazip gelen bir takım yeni bilgilerin sergilenmesinden ibaretti.”¹⁶

Ahmet Midhat yine *Dağarcık*’ta yayınladığı “Felsefe ve Filozoflar” başlıklı yazısıyla filozof kelimesinin avam nezdindeki yanlış anlamlandırılışını(dinsiz) izale etmeye çalışmıştır.

- “Sayısı altmışı aşan büyük hikâye ve romanlarının pek çoğunda Tanzimat devrinin karakteristik düalizmini yansıtır.” Bu açıdan tipik bir Tanzimat aydını portresi çizer.¹⁷
- Ahmet Midhat yine *Dağarcık*’ta yayınladığı “Hürriyetin Mahiyeti” başlıklı yazısında hürriyet kavramını belli bir ölçüyle ifadelendirmeye çalışmıştır. Bu yazıda hürriyeti tamamen reddeden görüşleri de kayıtsız şartsız hürriyet anlayışını da reddeder. Bu anlayış onun II. Abdülhamid’le uzlaşmasının temelini oluşturur.

3.AHMET MİDHAT’IN TÜRKLÜĞE DAİR BİR KONFERANSI

Devrine ve yaşadığı tarihi şartlara göre yukarıda da kısaca özetlediğimiz gibi değişik fikirlere ilgi duyan ve bunları eserlerinde dile getiren Ahmet Midhat’ın II. Meşrutiyet’ten sonra benimseyeceği görüş hem kendisi hem de Türk kültür tarihi açısından önemlidir. Türk kültür ve edebiyat tarihinin

15 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1992, s. 115.

16 M. Orhan Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s. 36.

17 M. Orhan Okay, “Ahmet Midhat Efendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İst. 1989, s. 102.

böylesine önemli bir simasının, ölümünden dört yıl önce (1908) verdiği ve yazımızın konusunu oluşturan bu konferans, onun düşünce dünyasını en son hâliyle yansıtmaya açısından mühimdir. Konferans, Ahmet Midhat Efendi tarafından, İstanbul'da öğrenim hayatını sürdüren **Rusyalı İslâm Talebesi Cemiyeti**'nin öncülüğünde, *Fevziye Kıraathanesi*'nde verilmiştir. Konferansı *Sırat-ı Müstakim* dergisine Eşref Edip nakletmiştir. *Sırat-ı Müstakim* Dergisi'nin (20-21-22) sayılı numara ve (29 Kanunuevvel 1324/1908; 1 Kanunusani 1324/1908-8 Kanunusani 1324/1908) tarihlerinde **Türklüğe Dair** başlığıyla neşredilmiştir.

Ahmet Midhat Efendi, konferansına başlamadan önce, *Harbiye Mektebi* yabancı dil hocalarından Kazanlı Musa Bey, Ahmet Midhat'ı tanıtıcı bir açış konuşması yapar. Bu konuşma devrin modasıyla, Meşrutiyet'e övgüyle başlar:

*"Memleketimiz büyük bir inkılâba mazhar oldu. Bir devre-i mesûdiyete girdi. Zaman-ı saâdetteki serbestî-i vicdana mâlik olduk. Bunun Meşrutiyet sâyesinde olduğunu izâha hâcet yok."*¹⁸

Kazanlı Musa, inkılâba övgülerini Meşrutiyet'in ilânından sonra kurulan değişik derneklerin faydalarını sayarak devam ettirir ve konuyu **Rusyalı İslâm Talebesi Cemiyeti**'ne getirir. Bu cemiyetin konferanslar düzenleyerek halkı aydınlatmak niyetinde bulunduğunu, bunun ilkinin de Ahmet Midhat'ın, bu konferansı olduğunu söyledikten sonra, sözü konferansı verecek insana getirir ve şöyle der:

*"Bu zât Lisân-ı Osmânî'yi sadeleştirmişti. Sâniyen: Fenne hizmet etmiştir. Sâlisen: Osmanlılığa hizmette bulunmuştur. Râbian: Akvâm-ı Türkiyye'ye dair tettebbuda bulunmuştur. Kütüphaneler teşkil edecek kadar âsâr meydana getirmiştir."*¹⁹

Bu övgü dolu ve yazarın biyografisiyle örtüşen sözlerden sonra, Ahmet Midhat, kürsüye çağrılır. Yazar kürsüye gelirken konferansı takiben oraya gelenler *-ki içlerinde Veled Çelebi ile Necip Asım Bey de vardır-* onu büyük bir saygıyla alkışlarlar. Ahmet Midhat konferansına, **Rusyalı İslâm Talebesi Cemiyeti**'ne teşekkürle ve bu cemiyete karşı eskiden beri beslediği güzel hisleri ifade ile başlar. Daha sonra konferansının asıl mevzuu olan Türklüğün dünü ile bugününü değerlendirmeye geçer:

*"Bu akşam bahsetmek için davet edildiğim mesele gayet vâsi bir meseledir; zemîn cihetiyle de, zaman cihetiyle de. Zira millet-i muazzama-i Türkiye'nin ahvâline dair bir kaç söz söylemek arzu edildi. Malûm-ı âliniz herkes her millet kendine bir takım mefâhir arar. Kimisi kıdem cihetiyle iftihâr arar; kimisi büyüklük, kitlenin büyüklüğü cihetiyle iftihâr arar; kimisi hacmen, cismen büyüklükten kat-ı nazar maârif-i beşeriyeye, medeniyet-i insaniyeye hizmetle iftihar arar.. Bu tabîî bir şeydir."*²⁰

18 *Sırat-ı Müstakim*, 29 Kanunuevvel 1324/1908, s. 318.

19 a.g.e., s. 318.

20 a.g.e., s. 319.

Ahmet Midhat, konuşmasına kendi fikri geçmişî hakkında ip uçları taşıyan şu sözlerle devam eder:

“Şimdiye kadar biz akvâm-ı Türkiye buralara pek iltifat etmemiştik. Bunun esbâbı biz terakkiyi, medeniyeti, maârifî kendi dâire-i husûsiyemizde aramışız. Âbâ vü ecdâd vatanını unutmuşuz. Fakat bundan sonra arayacağız, zira gerek kıdemi cihetiyle, gerek rûy-ı arzda münteşir olduğu memâlikin vüsati cihetiyle, gerek kendi hayatıyla ve gerek millet-i muazzama-i İslâmîye’ye, dîn-i mübîn-i Ahmedî’ye seyfen ve kalemen hizmet cihetiyle akvâm-ı Türkiye’ye pek çok milletlerden ziyâde mefâhîr bulup o mefâhîr ile müftehir olabilir.”²¹

Ahmet Midhat bu cümleleriyle İslâmîyet dönemi Türk tarihini ön plâna çıkardığı gibi, İslâmîyet öncesine de atıflarda bulunur. Yazar, konferansının devamında Türk milleti ve Türk kültürünün eskiliğine de değinir:

“Zaman cihetiyle de her miletten eski olmak iddiasında bulunmaya Türklerin hakkı vardır. Zira tarihin bize en eski milletlerden olmak üzere haber verdiği milletler, Keldânîler, Hindîler, Çinlilerdir. Bunların rivâyâtı cem olunursa Türklüğün, Türk cinsinin bunların kâffesine takaddümü zâhir olur. İlm-i tarihte bir şey vardır. Efendilerim, akvâm ve milelin birbirine münasebetini tayin için bir usûl vardır. Bu usûl evvela “Filoloji” yani “İlm-i Mukabele-i Elsin” denilen ilim nokta-i nazarından hangi lisan diğer her hangi lisandan müştak olduğunu taharrî etmek usûlüdür. Bakmışlar ki bu lisan o lisandan, o da diğer şu lisandan müştak ola ola lisanların mevridi şarka doğru yürüyor. Yani merkez-i iştikak oraları olduğu tahakkuk ediyor.

Kezâlik her milletin kemiklerinde, sîmâlarında, tabîatlerinde icrâ-yı tedkikat edenler yani etnoloji fennini nokta-i nazar ittihaz eyleyenler şu millet şu millettten, o da diğer şu millettten...ilh... teşaub etmiş olduğunu görmüşler. İşte böyle bir takım taharrîyâta koyuluyorlar. Bu da tıpkı lisan gibi ensâl ve ensâb-ı milel ve nahlın bu taraflardan şarka doğru gittiğini gösteriyor. İşbu tedkikat-ı filolojiye ve etnolojiyeyi Hindistan ve Çin ve Japonya taraflarından tatbik edince onların dahi şimal ve garp taraflarından münteşir olmuş buldukları tahakkuk ediyor. Milletlerin tevarüs eyledikleri rivâyât-ı kadîmesinin de şehâdetleriyle sabit oluyor ki bunların mahall-i intişârları Himalaya dağlarıdır. Bâhusûs Altay Dağı ki yine Himalaya cümlesinden demektir.”²²

Bahsi bu noktaya getiren Ahmet Midhat Efendi, şu cümleleriyle söylemek istediklerini kısaca özetler:

21 a.g.e., s. 319.

22 a.g.e., s. 319.

“Bilcümle milel-i mütemeddine ve müterakkiyye nezdinde bugünkü vukûf-ı ilmî gösteriyor ki insanların mahall-i intişârı Altay’dır”. Bu ana fikrin kendince mantığı ise şudur: Altay Dağları’ndan bir çok ırmak doğmaktadır. Bu ırmaklar, doğudan batıya, kuzeyden güneye, hatta güneyden kuzeye doğru akmaktadırlar. İnsanlar da normal olarak Altay Dağları’ndan neşet eden ırmakları takip ederek dünyanın değişik bölgelerine gitmektedirler. Ahmet Midhat Efendi burada, dağlık bölgelerde nehirlerin, tabii yol açıcı özelliklerinden hareketle, insanların, bu ırmakların kenarlarındaki düzlüklerden yol bularak hareket ettiklerini düşünmektedir.

Midhat Efendi daha sonra, Altay Dağları’nı, insanların bu bölgeye yerleşmelerini ve buradan göçlerini ele alıp değerlendirir. Altay Dağları’nda yaşayan milletlerin orasının yerlileri olduğunu ve buraya göçün olmadığını, bunun tam aksine, buradan dünyanın değişik bölgelerine göç edildiğini söyleyen yazar, daha sonra bütün bu görüşlerden hareketle Türk milletinin eskiliğini tarihî bir zemine oturtmaya çalışır. Yazara göre “at”ın ilk ortaya çıktığı yer de Altay Dağları’dır. Midhat Efendi’ye göre at, insanların, savaşta ve barışta çok özel hizmetçisidir. Mısır’a atı ilk sokanlar da Türklerdir. Bütün bunları söyledikten sonra, Yunan ve Mısır tarihleriyle Türk tarihini mukayese eden yazar, Türklerin eskiliğine *Tevrat*’tan örnekler getirir. Daha sonra *Uygur*’ları *Hun*’larla irtibatlandırır ve *Uygur*’ların Türklerin en gelişmiş kollarından birisi olduğunu söyler.

Midhat Efendi bir ara Roma İmparatorluğu’ndaki bozulmayı anlatırken, onların bu bozukluk devrelerinde askerlerini bile parayla tuttuklarını belirtir ve konuyu bir çok badireyle boğuşan Türk devletiyle de irtibatlandırarak şöyle der:

“Bir millet hayatını kendi kanıyla müdafaa etmeyip de başkasının kanıyla müdafaa ederse tabii mahv ü münderis olur.[Alkışlar] Dünyada en mübarek kan o kandır ki müdafaa-i vatan ve millet uğrunda nisâr edilir.[Alkışlar]”²³

Ahmet Midhat Efendi, konferansının bu bölümünde sözü, Türk milletinin kültür miraslarından, hatta en önemlilerinden biri olan *Kutadgu Bilig*’e getirir.²⁴ *Kutadgu Bilig*’i devrine göre orijinal sayılabilecek bir tarzda değerlendirir ve bu konunun asıl mütehasısının dinleyiciler arasında bulunan Necip Asım Bey olduğunu söyler. *Kutadgu Bilig*’le ilgili olarak söylenenler şöyledir:

“İşbu Uygur hurûfu ile yazılmış elde bir kitap var. O kitap tercüme

23 **Sırat-ı Müstakim**, nr. 21, 1 Kanunusani 1324/1908, s. 334.

24 Ahmet Midhat Efendi’nin 1889 yılında Stockholm’de yapılan 8. *Müsteşrikler Kongresi*’ne katılması ve burada *Kutadgu Bilig*’le ilgili önemli ilk çalışmaları yapanlardan biri olan Macar Türkolog Arminius Vambery ile tanışması onun bu eseri farketmesi ve bu konferansta dile getirmesinde açısından etkili olmuş olabilir. (Bilgi için bkz: Baki Asiltürk, “Ahmet Midhat Efendi Müsteşrikler Kongresinde”, **Türk Dili**, Sayı: 521, Mayıs 1995, s. 571-576.; Bilge Ercilasun, “Orhun Abideleri Hakkında Türkiye’deki İlk Bilgiler”, **Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler 1**, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 331-356.

olunmuş. Kitabın adı “Kutatgu Bilig”²⁵dir. Şimdi Osmanlıca’ya alışan lisanımıza bu isim yabancı gelir. Halbuki pek güzel Türkçe’dir. Biz bugün bir kelime kullanırız, fakat manasını düşünmeyiz: “Kutlu”. Sana kutlu olsun, deriz ya. Mevlidde “Kutlu ola sana mirâc-ı mübîn” denilmiş. “lu” bir edât-ı nisbet. Onu kaldırırsak kalır: “Kut”. Yani ferhunde, mübârek, şâyân-ı takdîr ve tahsin, arzu olunacak bir şey demek. Bundan bir fiil yapalım: “Kutatmak” yani bir âdemi mübarek kılmak. İsm-i fâil yapalım: “Kutatıcı”. İsm-i fâil edâtı olan şu “cı” lafzını “cu” dahi okuruz. “Okuyucu” gibi. Cüm ve ayın Türk lisanında müttehidü’l mahrec gibidir. Bir takım kâbâil “cı”yı “gı”, “cu”yu da “gu” okur. Bu hâlde öyle ise “Kutatgu” yahut “Kutatcı” yani “Kutlulayıcı”. “Bilig” ise bilgi ve ilim manasına. Demek oluyor ki “Kutatgu Bilig” demek insanı kutlu edici ilim demekmiş. Ahlâk-ı insaniyeden bahseden bir kitaptır. Bana Macar fâzullarından Vambery Efendi bu kitabın muhteviyâtından bir takım mebâhis okudu. İnşallah bundan sonra bu misillü âsâr-ı kadîme meydana konur. Çünkü o Türklerle bu Türkler arasındaki ammiyâdeliği arzu edip meydana çıkarmak Osmanlılığın en büyük hamîyyeti iktizâsındandır. [Alkışlar]”²⁶

Konferansın Türk dili ve edebiyatı açısından en önemli bölümü, bizim yukarıya iktibas ettiğimiz bu paragraftır. Midhat Efendi’nin *Kutadgu Bilig* ibaresinin etimolojisini yapıp eserin muhtevası hakkında bilgiler vermesi, bu şahsiyetin Türk diline vukufunu göstermesi açısından da önemlidir.

Bu önemli bilgilerin devamında yazar, Türk dilini ön plâna çıkarmaya devam eder. Oxford profesörlerinden *Maks Müller* Türk dili için şunları düşünmektedir:

“Oğlum! Siz bir milletsiniz ki sizin taksimâtunuz bir emr-i hâricidir. Hakikat-ı hâlde ise siz lisan-ı vâhidle mütekellimsiniz. Cüz’î bir teâtî-i eşkâr, bir gayret-i mütekâbile sizi yekpâre bir millet hâline koyar.”²⁷

Ahmet Midhat Efendi, konferansının devamında, değişik Türk boylarının Türklükten ayrılmış gibi değerlendirilmelerinin yanlış olduğunu örnekler vererek izah eder:

“Rusya’daki Türkler, Müslümanlar! Bunlara “Tatar” tabir ederiz. Halbuki biz de Tatarız...Türk...Onlar da Türk’tür. Sonra Volga Vadisi’nde ve Asyâ-yı Vusta’da ve Kafkas dâhilinde ve Azerbaycan ve havalisinde bulunan kâbâilin kâffesine “Türko-Tatar” derler; bunlar bir millet-i memzûcedirler. Bunları yekpâre bir kavim addetmelidir ve öyle ederler. Lâkin taksimât-ı sâniyeleri var. Elbet! Her kavmin ikinci üçüncü derecede taksimâtı vardır ki aslı olan

25 “Kutadgu Bilig”in yazılışında, Osmanlıca metne sadık kalarak “Kutatgu Bilig” şeklinde yazmayı uygun bulduk.

26 *Sırat-ı Müstakim*, s. 335.

27 a.g.e., s. 335.

yekpâreliklerine hâlel vermez. Bizim Anadolu serâpâ Türk olduğuna şüphe yok â? Halbuki Engürü (Ankara) Türk'ü Aydın Türk'üne benzemez. Karamanlı hiç birisine benzemez."²⁸

Daha sonra Kırım Türklüğü üzerinde de geniş olarak duran Midhat Efendi, bunların edebiyatlarının gayet zengin ve şivelerinin *tam Osmanlı şivesi* olduğunu söyler. Yazar, Gazi Giray Han'ın;

"Rayete meylederiz kâmet-i dîlcü yerine

Tuğâ dil bağlamışız kâkül-i hoşbû yerine" beytiyle başlayan meşhur gazelini okur. Bu gazel dinleyicileri coşturur. Bu coşku, Ahmet Midhat'ı çok duygulandırmıştır.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, değişik milletlere mensupmuş gibi algılanan farklı Türk boylarının, edebî anlamda aynı çizgide toplanmaya başladığını söyleyen yazar, bu toplanmanın merkezinin de *İstanbul* olduğunu belirtir:

*"Yalnız Kırım'da değil Asya'daki kardeşlerimizin enzâr-ı dikkatini bu edebiyat-ı cedîdenin merkez-i bütün intişârı olan İstanbul celbetmeye yüz tuttu. Bunu en iyi bilen Osmanlıların birisi benim. Makalemin mebâdisinde dahi demiş olduğum vechile oradan gelen pek çok zevât ile muârefelerim var; müzâkerelerim sebketmiştir."*²⁹ Yazar, bu giriş nevinden cümlelerden sonra fikirlerini şöyle geliştirir:

"Bizim neşriyât-ı Osmaniye'mizin oralara nüfûzuyla Osmanlı ve Tatar şive-i ifadeleri arasındaki fark yavaş yavaş zâil olarak onların da kendi Türkçelerini Osmanlıca suretinde yazmasını temin etmiştir. Hatta darılmayalım! Biz lisanca kendi istiklâlimizi temin edemedik. Onlar ise daha şu mebâdi-i tekellümlerinde kendi lisânlarını bil-muhâfaza Türkçemizi bizim gıpta edeceğimiz bir sadelik ile yazmaktadırlar." Söz Gaspıralı İsmail'e gelir:

"Bu âdemlerin içerisinde bilhassa "İsmail Ganspirinski"³⁰ ismini kemâl-i tebcil ile yâdetmek vazîfe-i kadirşinâsidendir. [Alkışlar] Yirmi seneden müteccâviz bir zamandan beri hiç bir müşkilât bu âdemi men edemedi. Tercüman nâmıyla tesis eylediği gazete ile yazdı, usûl-ı cedîd üzere mektepler açtı. Bir çok taraflardan usûl-ı cedîde aleyhine mümânaatlar ikâ edildiği hâlde bu usûlün semerât-ı hâsılasını irâe ile onlara galebe eyledi. Şimdi usûl-ı cedîd Rusya'nun her tarafını istilâ etmektedir."

28 **Sırat-ı Müstakim**, nr. 22, 8 Kanunusani 1324/1908, s. 347-348.

29 a.g.e., s. 349.

30 Gaspıralı İsmail'in metindeki Osmanlıca yazılışını buraya olduğu gibi almayı uygun bulduk.

Midhat Efendi Türk kültürüne hizmet edenler içinde Gaspıralı'nın yanında; *Hüseyin Bay*, *Fatih Kerimoğlu*³¹ ve *Kazanlı Âlimcan*³²'a da yer verir ve konferansını Rusya'da meskûn Türklerle alâkalı şu cümlelerle bitirir:

*"İşte otuz seneden beri oralarda peydâ olmakla başlayan bu terakki hep ora ahâlisinin bize doğru gelişi ile hâsıl oldu. Onlar bize doğru geliyor; biz de onları nûr-ı maâriften hisseyâb ediyor idik. Bundan sonra biz de onlara doğru gidelim ve elimizde maâriften her ne var ise onlara verelim. [Şiddetli ve sürekli alkışlar içinde Ahmed Midhat Efendi çekiliyor. Necip Asım Bey ve etrafını ihâta eden diğer zevât hazret-i Midhat'ın elini öperler; ağzını takbîl ederler. Alkışlar devam ediyor. Perde iner.]"*³³

4. SONUÇ

Yazımızın başında da kısaca özetlediğimiz gibi Ahmet Midhat Efendi, geniş anlamda İslâm dinine yöneltilen karalamalara cevap verecek kadar dinî duyguları kuvvetli bir insan³⁴, dar anlamda ise klâsik bir Müslüman portresi çizmesinin yanı sıra³⁵, bizim değerlerimizi feda etmeden Batı'dan istifade edilmesini savunan şuurlu bir Batıcı, Üss-i İnkılâp'ta Osmanlıcılığın beyannamesini yazacak kadar konuya vakıf bir Osmanlıcı, daha sonra Türkçü hareket içinde değerlendirilmesini sağlayacak kadar önemli bir dilde sadeleşme taraftarı ve bütün bunlarla birlikte Batı'nın felsefî problemleri üzerinde ilk defa düşünmeye başlayan çok yönlü bir Osmanlı münevveridir.

II.Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra devrin kendine mahsus şartlarından mütevellit diğer fikir hareketlerinin bir adım önüne geçen *Türkçülük*, Ahmet Midhat tarafından da benimsenir. O, Türkçe'nin herkes tarafından anlaşılması gerektiğini savunur, bunun için de sadeleştirilmesinin şart olduğunu söyler. Türk milletinin dünyanın en eski milletlerinden biri olduğunu ilmi ve mantıkî yollarla ispat etmeye çalışır. Türklüğün kendi

31 Bilgi için bkz: Fazıl Gökçek, "Ahmet Midhat Efendi'den Fatih Kerimi'ye Mektuplar", **İlmî Araştırmalar**, C. 8, İst. 1999, s. 315-323.

32 Bilgi için bkz: Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi(1905-1917)**, Ankara 1985, s. 34-38, 95-101, 104, 120, 125, 163, 281-283.

33 **Sırat-ı Müstakim**, nr. 22, 8 Kanunusani 1324/1908, s. 349.

34 "... Hem Ahmet Mithat hem Namık Kemal İslâmiyetin ilerlemeye engel olmadığına, tersine medeniyetin en ileri noktalarını temsil ettiğine ilişkin birer polemiksel savunuyu yazdılar. Bunlardan *Nizâ-i İlm-ü Din* Ahmet Mithat'ın John Draper'a cevaben yazdığı polemiksel bir İslâm savunusudur. Ahmet Mithat Efendi'nin böyle İslâmiyeti savunma amacıyla yazdığı üç kitabı daha vardır: **Müdafaa, İstibşar, Beşair**" (Jale Parla, **Tanzimat Edebiyatında Siyasî Fikirler, Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce(Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi)**, C. 1, İletişim Yayınları, İst. 2002, s. 231.)

35 "... Yalınım yapısı hakkında bildiklerimiz, hatıralardan elde ettiğimiz perâkende malûmatır. Çatı katında şekiz köşeli, tepeden aydınlanan bir namaz odası varmış. Çocuklar oraya cami adını vermişler. Hanı halkının hiç biri namazlarını, oruçlarını ihmal etmezlermiş." (M.Orhan Okay, Ahmed Midhad "Efendi'nin Evleri". **Türk Edebiyatı**, Şubat 2006, s. 19.)

içinde değişik kısımlara ayrılrsa da bir bütün olduğunu iddia eder. *Kutadgu Bilig*'in bizim kültürümüz için ne kadar mühim bir eser olduğunu farkındadır. Müellifin serdettiği bütün bu fikirler, devri için orijinal sayılabileceği gibi, ilmî olarak da doğru ve isabetlidir, denilebilir.

Ahmet Midhat Efendi'nin olgunluk sayılabilecek bir yaşıta *-ölümünden dört yıl önce-* bir konferans dolayısıyla ifade ettiği bu görüşler, onun fikir hayatı hakkındaki en son durumunu bize göstermesi ve edebiyat tarihini aydınlatması açısından mühimdir kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Ahmet Midhat Efendi.** (1890). Avrupa'da Bir Cevelan, İstanbul.
- Akçura, Y.** (2001). *Türkçülüğün Tarihi*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 184 s.
- Asiltürk, B.** (1995). Ahmet Midhat Efendi Müsteşrikler Kongresinde, *Türk Dili*, Sayı: 521, Mayıs 1995, s. 571-576.
- Beşir Fuad.** (1969). *İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, İstanbul: Hareket Yayınları, s. 201-202.
- Budak, A.** (2004). *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydın Münif Paşa*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 685 s.
- Carter V. Findley.** (1999). *Ahmet Midhat Efendi Avrupa'da*, İstanbul: Yurt Yayınları, 59 s.
- Çelik, H.** (1995). *Genç Kalemler Mecmuası Üzerinde Bir Araştırma*, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 222 s.
- Devlet, N.** (1985). Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara, 305 s.
- Doğan, İ.** (1991). *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 429 s.
- Ercilasun, Bilge.** (1997) Orhun Abideleri Hakkında Türkiye'deki İlk Bilgiler, *Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler 1*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 331-356.
- Gökçek, F.** (1989). Ahmet Midhat Efendi'den Fatih Kerimi'ye Mektuplar, *İlmî Araştırmalar*, C. 8, s. 315-323.
- Hanioğlu, Ş.** (1985). Türkçülük, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 1394-1399.
- Levend, A. S.** (1960). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara: TDK Yayınları
- Muhammetdin, R.** (1998). *Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 183 s.
- Okay, M. O.** (1989). Ahmet Midhat Efendi, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi Yay., C. 2, s. 100-103.

- Okay, M. O.** (1989). Ahmet Midhat Efendi, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi Yay., s. 100-102.
- Okay, M. O.** (1989). *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, Ankara: MEB Yayınları, 424 s.
- Okay, M. O.** (2005). *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 36.
- Okay, M. O.** (2006). Edebiyat Teorisi, Tenkit ve Ahmet Midhat Efendi, *Dergâh*, Ocak 2006, s. 13.
- Okay, M.Orhan.** (2006). Ahmed Midhad Efendi'nin Evleri, *Türk Edebiyatı*, Şubat 2006, s. 19.
- Onaran B.** (2002). Ahmet Mithat Efendi, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce (Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi)*, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 174.
- Öksüz, Y. Z.** (1995). *Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisân Hareketi*, Ankara: TDK Yayınları, 240 s.
- Özön, M. N.** (1985). *Türkçe'de Roman*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 66-76.
- Parla, Parla.** (2002). Tanzimat Edebiyatında Siyasî Fikirler, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce (Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi)*, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 231.
- Tanpınar, A. H.** (1985). *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, s. 445-474.
- Timurtaş, F. K.** (1981). *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, İstanbul: Vilayet Yayınları, 262 s.
- Tuncer, H.** (1989). Turancılık, Türkçülük, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 386-392.
- Tuncer, H.** (1990). *Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 545 s.
- Us, H.T.** (1955). *Ahmet Midhat'ı Anıyoruz*, İstanbul: Vakıf Matbaası, 176 s.

Ülken, H. Z. (1992). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, s. 115.